

SIPOS ANDRÁS

Nagy-Budapest létrehozásától Nagy-Budapest revíziójáig (1949–1956)

„Általában: eddig peremváros voltunk, most jött egy új fogalom, a peremkerület fogalma. Egységes Budapest szeretnénk lenni végre! Nem annyit jelent ez persze, hogy ötmeletes házak legyenek ezeken a részeken, de az építészeti kialakításban is legyen valami, ami által kerületünk dolgozói is érezzék, hogy egy magasabb kultúrájú városban laknak.”¹

„Ott helyileg a lakosság nagyrésze munkás, és politikailag sem lenne hasznos, különösen most, a választások előtt, hogy ezeket a községeket lecsatoljuk. [...] Én egyelőre nem javaslom a lecsatolást, még ha nem is tudunk többet adni, mint eddig, de ha érzik, hogy Budapesthez tartoznak, ez is komoly tényező. Igaz, hogy Pongrácz elvtárs, mikor ezt megcsináltuk,² akkor is mondta, hogy lényeges változás nem lesz, és mégis megcsináltuk, mert az, hogy az emberek a fővároshoz tartoznak, jobban megnyugtatja őket, hogy el vannak látva.”³

Az MDP Nagy-Budapesti Pártbizottságának Titkársága 1949. január 25-i ülésén úgy döntött, hogy a párt felső vezetéséhez fordul: hozzon határozatot Nagy-Budapest létrehozásáról. Az ügy régóta húzódik, s „amíg a Párt és a Nagybudapesti Pártbizottság e kérdésben hallgat, a többi pártok, egyes tömegszervezetek és a polgári sajtó visszatérőleg tárgyalja e fontos problémát, mely különösen a környéki gyári munkásságot erősen érdekli. A közigazgatás és a várospolitikai mindennapi eseményei és célkitűzései szempontjából is (vízhálózat, városrendezés és építés, közlekedés, rendőrség stb.) szükséges lenne, hogy Budapest közigazgatási egysége megteremtésében elvi határozat szülessék a párt részéről.”⁴ A Központi Vezetőség (KV) Titkársága február 9-én elfogadta a javaslatot,⁵ s a párt berkeiben megkezdődtek a „második városegyesítéshez” vezető konkrét előkészületek. Ekkor került napirendre a főváros új területének – azaz a becsatolandó települések körének – és a megnövelt főváros új belső egységeinek meghatározása.

Ehhez „munícióként” két korábbi, részletesen kidolgozott koncepció állt a döntés-előkészítők⁶ rendelkezésére: egyrészt Szendy Károly polgármester 1942-ben nyilvánosságra hozott tervezete, másrészt Nagy-Budapest általános rendezési tervének 1945–1948 között készült javaslata és Ruisz Rezső ezen alapuló tervezete a közigazgatási felosztásról.

A Magyar–Szendy-féle terv

Szendy tervezetét a Magyar Zoltán által vezetett Magyar Közigazgatástudományi Intézet 1938-ban végrehajtott részletes városkörnyék-vizsgálata alapozta meg. Azt, hogy az egyes környéki települések mennyi-

⁴ BFL Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának iratai. Vezető testületek. XXV.95.a. 134. ó. e. 273. MDP Nagy-Budapesti Pártbizottság Titkársága, 1949. január 25.

A kommunista párt agitációjában ezt megelőzően is szerepelt Nagy-Budapest létrehozása. Egyfajta állásfoglalás volt az is, hogy a párt szervezeti kereteit ehhez igazították: az 1945 őszi létrehozott Nagy-Budapesti Pártbizottság területi illetékessége nagyrészt megegyezett a főváros 1950-ben kijelölt területével; csak Békásmegyer, Rákosliget, Rákoscaba és Rákoskeresztúr nem tartozott hozzá, Dunaharaszti viszont igen. (Lásd RÁKOSI Sándor: *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése 1944–1956*. MSZMP KB Párttörténeti Intézete, Budapest, 1964. 49.) A megvalósítással azonban – a közigazgatás átalakításának más alapvető fontosságú kérdéseivel hasonlóan – meg kívánták várni azt az időpontot, amikor a kérdést kizárólag saját szempontjaik szerint, más politikai erők beleszólása nélkül rendezhetik. Addig a pártvezetés nem foglalkozott érdemben azzal a kérdéssel sem, hol húzódjanak a főváros új határai, milyen legyen a kerületi beosztása, igazgatási szervezete.

⁵ MOL M-KS 276. f. 54/29. ó. e. MDP KV Titkárság, 1949. február 9. 52.; A kérdéskör egészére lásd SZÉKES József: Nagy-Budapest kialakulásának előzményei. In: SZVABODA DOMÁNSZKY Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából*. XXV. Budapesti Történeti Múzeum–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1996. 269–314.

¹ Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXIII.102.a. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának iratai. VB-ülések jegyzőkönyvei. 161. k. 124. Budapest általános rendezési tervének nyilvános vitája 1955. február 4-én. Cserhalmi Ernő hozzászólása.

² Pongrácz Kálmán (1898–1980) esztergályos, kommunista. 1945-től tagja a fővárosi Törvényhatósági Bizottságának. 1947-től a Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Waggon- és Hajógyár vezérigazgatója, 1949-től Budapest polgármestere, 1950–1958 között a Fővárosi Tanács elnöke. – „...mikor ezt megcsináltuk...”: Nagy-Budapest létrehozásáról van szó 1950. január 1-jén.

³ Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 288. f. 5/77. ó. e. 21. Apró Antal felszólalása az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. május 6-i ülésén.

ben tekinthetők „a nagyvárosi maggal teljes életközösséget fenntartó lakótelepnek”, a „perifériális index” segítségével határozták meg, azaz a népességnövekedés, a lélekszám, az agrárfoglalkozásuk aránya és a városmagtól való távolság mutatóiból képzett jelzőszámmal. Azokon a településeken, melyeket ennek alapján a budapesti település-együtteshez tartozónak ítélték, teljes körű műszaki felmérést végeztek, mely kiterjedt a beépítettség, a beépítési mód, az útburkolatok, a közművek és a közlekedési ellátottság vizsgálatára.⁷ 1938-ban egy belügyminiszteri rendelet, amely a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) új területi hatásköréről intézkedett, Budapest „környékének” fogalmát nagyjából az 1950-ben létrehozott Nagy-Budapesttel megegyezően állapította meg, azzal az elteréssel, hogy Vecsést is idesorolta.⁸

Miután a nyilasok 1939-ben a peremvárosokban nagy választási sikert értek el, és a rendkívül erőszakos szélsőjobbboldali alispán, Endre László szinte rátelepedett a városok közigazgatására, az a veszély fenyegetett, hogy erős szélsőjobbboldali gyűrű alakul ki Budapest körül. A kormányzat hajlott rá, hogy ezt a területet kivonják Endre fennhatósága alól. A belügyminiszter 1941 végén felszólította Szendyt, hogy terjesszen elő javaslatot Nagy-Budapest megvalósítására. Szendy 1942 júniusában nyújtotta be vaskos kötetben kinyomtatott, *Tanulmány Nagy-Budapestről, megalkotásának előfeltételeiről és lehetőségeiről* című memorandumát. Ebben messzemenően támaszkodott Magyarék eredményeire, s a hivatali előterjesztés műfaján jóval túlmenően, rendkívül alaposan, tudományosan dolgozta fel a témát (mindmáig nem múltá felül senki). Nagy-Budapest területére vonatkozó javaslata csaknem ugyanaz volt, ami 1950-ben megvalósult, annyi eltéréssel, hogy magában foglalta Vecsést, Budakeszit, a Szentendrei-sziget déli csúcsát,

ahol a vízművek kútjai voltak, valamint a Nagykovácsi és Solymár területéből leválasztandó kisebb részeket.⁹

Az addig önálló településeket Szendy egyszerűen be kívánta tagolni a főváros kerületi előjárósági szervezetébe, s így megszűnt a városrészi szintű önkormányzat lehetősége. Az előjáróságok ekkor már lényegében a városházi adminisztráció kihelyezett részlegei, meghosszabbított karjai voltak. A megnagyobbodott főváros az addigi 14 helyett 18 kerületből állt volna. A kerületi beosztás kidolgozásánál Szendy messzemenően alkalmazkodott a fennálló közigazgatási határokhoz, Kis-Budapest kerületeinek belső határait egyáltalán nem bolygatta volna. A terv alapján a II. kerülethez került Pesthidegkút, a III. kerülethez Békásmegyer, a XII. kerülethez Budakeszi és a Nagykovácsiból átcsatolandó területrészt. Szendy a IX. kerülethez kapcsolta volna Csepelt, a XIV. kerülethez a leendő XVI. kerületet (Rákosszentmihály, Sashalom, Cinkota, Mátyásföld), a X. kerülethez pedig a leendő XVII. kerületet (Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget) községekkel. A XV. kerületet Budafok és környező községei, a XVI. kerületet Újpest, Rákospalota és Pestújhely, a XVII. kerületet Kispest, Pestszentlőrinc, Pestszentimre és Vecsés, a XVIII. kerületet Pestszenterzsébet és Soroksár alkotta volna.¹⁰ (Lásd az 1. térképet.)

A Magyar–Szendy-féle elképzelést döntően igazgatásszervezési logika határozta meg. Azokat a téregységeket igyekeztek megkeresni, melyekben a közigazgatás adminisztratív és szolgáltatásszervező funkciói a leggazdaságosabban és leghatékonyabban láthatók el. Az új kerületi beosztásnál elsősorban az arányos és optimális lakosságszámot (a tervezett kerületek átlagos lélekszáma körülbelül 96 000 fő), valamint a kerületi előjárósági székházak megközelíthetőségét vették figyelembe. Szemléletüket áthatotta a harmincas éveknek az a jellegzetes gondolköre, amely szerint a közigazgatásnak a gazdasági élet tendenciáihoz kell felzárkóznia, azaz a kor legfőbb parancsa a racionális, nagyüzemszerű működés. Ehhez képest a helyi identitás erősítésének, a lokális kötődésből

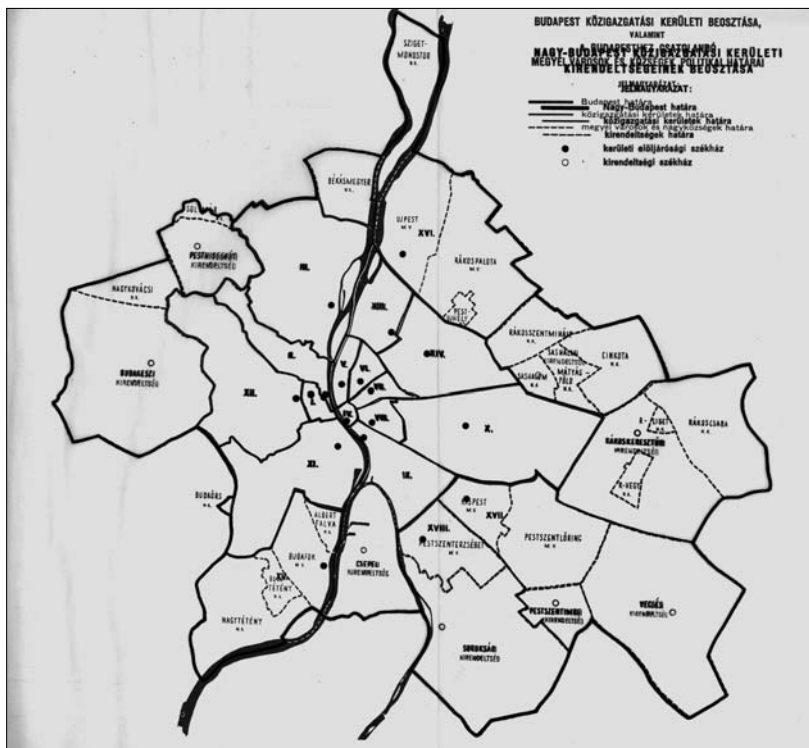
⁷ TATTAY Pál: Műszaki városkép. In: MÁRTONFY Károly (szerk.): *Városfejlesztés, városrendezés, városépítés*. Budapest, 1940. (A korszerű közszolgálat útja, 11.) 277–300.

⁸ A városrendezésről és az építésügyről alkotott 1937: VI. törvénycikk a Fővárosi Közmunkák Tanácsa másodfokú építésügyi hatósági hatáskörét kiterjesztette Budapest környékére, és az idesorolt településeket illetően ráruházta a rendezési tervek megállapításának jogát. A belügyminisztert hatalmazta fel arra, hogy a törvénynek megfelelően megállapítsa a „Budapest környékéhez” sorolt településeket körét. Ennek első ízben a 33/1938. BM számú rendelet tett eleget. Megjegyzendő, hogy a hivatalos statisztika az 1920-as évek közepétől használta „Nagy-Budapest” fogalmát. Ebből az 1950-ben fővároshoz csatolt települések közül csak Soroksár és a belőle 1930-ban kivált Pestszentimre hiányzott, s a besoroltak közül Alag maradt ki a megvalósult Nagy-Budapestből. Lásd KALMÁR Ella: A „statisztikai” Nagy-Budapest. In: HOLLÓ Szilvia Andrea–SIPÓS András (szerk.): *A ötven éves Nagy-Budapest: előzmények és megvalósulás. Tanulmányok Budapest múltjából*. XXX. k. Budapest Főváros Levéltára–Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2002. 290–297.

⁹ SZENDY Károly: *Tanulmány Nagy-Budapestről, megalkotásának előfeltételeiről és lehetőségeiről*. Székesfővárosi Házinyomda, Budapest, 1942. 14–15. – 1938–1941 között több belügyminiszteri rendelettel több mint húsz további településre terjesztették ki az FKT hatáskörét, de Szendy ezek közigazgatási becsatolását már nem javasolta; Budapest „szorosan értelmezhető környékét” az 1938-ban megállapított területtel tekintette azonosnak. Szendy városvezetői tevékenységéről és ebben a Nagy-Budapest terv helyéről lásd SIPÓS András: Szendy Károly polgármester, 1934–1944. In: FEITL István (szerk.): *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei, 1873–1950*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 201–217.

¹⁰ SZENDY Károly: *Tanulmány Nagy-Budapestről, megalkotásának előfeltételeiről és lehetőségeiről*. I. m. 28–29.

1. térkép. Szendy Károly terve Nagy-Budapest területére és kerületi beosztására, 1942



Forrás: Szendy Károly: *Tanulmány Nagy-Budapestről, megalkotásának előfeltételeiről és lehetőségeiről*. Székesfővárosi Házinyomda, Budapest, 1942. 28–29.

származó erőforrásoknak, a közösségformálásnak csekély jelentőséget tulajdonítottak. Merészen kívántak élni az autonómiát többnyire viszonylag friss élményként, intenzíven megélő és azt féltő, az integrált helyi társadalommá válás útján még jobbra csak elindult „peremtelepülések” összevonásának eszközével. A tervezet mindent átható racionalizmusának látszólag ellentmond, hogy az összevonásokat a kialakult közigazgatási határok tiszteletben tartásával képzeltek el, s Kis-Budapestben belül még a kerületi beosztás legnyilvánvalóbb anomáliáinak korrigálására sem próbálták kihasználni az átszervezés adta lehetőséget. Valószínűleg a javaslattal szemben amúgy is elsöprő erejűnek ígérkező

politikai ellenállást próbáltak mederben tartani azzal, hogy nem nyitottak „újabb frontot”.

„Városrendezési Nagy-Budapest”, 1945–1948

Egészen más szemléleti keretben fogant az a koncepció, amely Nagy-Budapest kidolgozott, de hivatalosan el nem fogadott általános rendezési tervén (ÁRT) alapult.¹¹ A tervet készítő mérnök- és építészcsapatot az „új építészet”, a szocialisztikus értékekkel telített építészeti és városrendezési funkcionalizmus sajátos szerepfelfogása motiválta, amely szerint a tudományosan megalapozott tervezésnek döntő szerepe van a társadalom, az életforma és a kultúra átalakításában.

A tervezés 1945 tavaszán a Fővárosi Közmunkák Tanácsa műhelyében kezdődött meg Fischer József, Harrer Ferenc és Granasztói Pál irányításával; majd az FKT 1948. márciusi megszüntetése után az Építéstudományi és Tervező Intézet (ÉTI) – az állami tervezőintézetek „őse” – fejezte be a munkát 1948 nyarára, Preisich Gábor vezetésével.

Az FKT 1937 után kiterjesztett hatásköre a közigazgatási határok megváltoztatása nélkül is lehetőséget adott arra, hogy Nagy-Budapestre vonatkozólag egységes általános rendezési terv készüljön, de az illetékességébe tartozó terület már 1945 előtt kiterjedt a tágabb agglomeráció egy részére is.¹² Ezen belül tehát el kellett határolni azt a területet, amelyet a készülő egységes rendezési terv felölel. Az FKT 1945. október 23-i tanácsülésén mondta ki, hogy „Nagy-Budapestet városrendezési szempontból egységnek” tekinti, és – az 1937. évi városrendezési törvény alapján – teljes egészében városias kialakításra szánt területnek nyilvánította. A „városrendezési Nagy-Budapestet” nemcsak az FKT addigi illetékességi területéhez képest szabta szűkebbre, de az 1938-ban megállapított „Budapest-környékhez” (és a később megvalósult Nagy-Budapesthez) képest is. Kimaradt Rákoscaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget (a későbbi XVII. kerület); Békásmegyeryből csak Csillaghegyet, Cinkotából pedig Árpádföldet sorolták ide (bekerült viszont Nagykovácsiból Tisza István-kertváros, Vecsésből pedig Csákyliget és Erzsébettelep). Az ebből kimaradó agglomerációs településekre pedig – a Nagy-Budapest részét képező „Budapest-környéktől” való megkülön-

¹¹ Az ÁRT előkészítésének 1945–1948 közötti történetéről lásd Sipos András: Budapest városfejlesztési programja 1930–1948. *Múltunk*, 2005/1. 182–209.

¹² Lásd a 8. és 9. sz. jegyzetet.

böztetésül – a „Budapest-vidék” elnevezés használatát vezették be.¹³ Ez utóbbit is be kívánták vonni az egységes településpolitikába, megakadályozandó a nagyvárosi település további rendszertelen növekedését Nagy-Budapest határain túl. Az 1945 nyarán kialakult álláspont szerint az érintett terület elyben „a főváros környékén levő, önálló életegységnek tekinthető városokig, illetve területekig (Vác, Hatvan, visegrádi Dunakanyar, a dorogi bányavidék, Velencei-tó) terjedjen”.¹⁴

Fischer József, az FKT elnöke országos építésügyi kormánybiztosként 1946. január 31-én kiadott rendeletével újabb 44 települést sorolt át „Budapest környékéhez”,¹⁵ amely északon immár Visegrádig és Kisorsziig, délen Százhalombattáig és Taksonyig nyúlt. Ezzel az FKT illetékessége 91 településre (és Dobogókőre) terjedt ki.¹⁶ 1946 elejére létrejöttek a jogi és a szakmai feltételek is ahhoz, hogy az FKT Nagy-Budapest és agglomerációja egységes településrendezési szerveként és építészeti hatóságaként működjön – függetlenül attól, hogy Nagy-Budapest közigazgatási egységként megvalósul-e.

Az FKT a „városrendezési Nagy-Budapesten” a közigazgatási határhoztól független egységes településszerkezetet kívánt kialakítani, amelyben a sűrűn beépített belső mag mint főközpont körül, attól zöldgyűrűvel egyértelműen elválasztva, helyezkednek el a laza településekbe ágyazott helyi központok.

Budapest-vidéken olyan „pozitív fejlesztő politikát” tűztek ki célul, amely alkalmas arra, hogy „a lakosságot helyben maradásra készítse, és ily módon a nagyváros vonzásából kivonja”. Ennek érdekében itt olyan korszerű városellátó agrárövezetet kell kialakítani, amelyben az intenzív kertgazdálkodásnak jut kiemelt szerep; a terület „zöld jellegét” nem zavaró ipar telepítése is kívánatos, de az üzemek csak egyenként, mindennemű koncentrációt kerülve helyezhetők el, munkásaikat is helyben kell lakáshoz juttatni, olyan módon, ami lehetővé teszi a családok számára a mindennapi kertgazdálkodást. „A lakó- és munkahely egysége tehát az a princípium, amelyre Budapest-vidéknek mint földrajzi, társadalmi, gazdasági és települési egésznek telepítési struktúrájában fel kell épülnie, és ami felé a fejlődést ott, ahol ez még nincsen meg, min-

den eszközzel terelni kell. [...] A települések helyi önállóságát ezen felül is minden egyéb eszközzel meg kell erősíteni. Gondoskodni kell arról, hogy a lakosság helyben találja meg azokat az intézményeket (közigazgatás, közoktatás, társasélet, szórakozás, sport stb.), amelyek alkalmasak egy intenzív közösségi élet megteremtésére és a szomszédos, fejlettebb közösségi élettel rendelkező települések vonzerejének leküzdésére.”¹⁷ Budapest-vidéken a rendezési tervek alapelvének kell tekinteni, hogy minden település „formai vonatkozásban is elhatárolt és önálló egységet alkosson; a szomszédos községekkel való összeépülést zöldterületek közbeiktatásával ki kell küszöbölni”. Minderre akkor van meg a lehetőség, ha „a főváros itt a maga várospolitikai célkitűzéseit érvényesítheti. Ezért Nagy-Budapest közigazgatási egyesítése során Budapest-vidéket Nagy-Budapesttel egy törvényhatósági egységbe kell foglalni, és ugyanakkor Budapest-vidékre városrendezési és építésügyi felügyelet gyakorlása érdekében a Fővárosi Közmunkák Tanácsa hatáskörét ki kell terjesztetni.”¹⁸

Nagy-Budapest 1948 nyarán elkészült általános rendezési terve, az ÁRT¹⁹ Budapest-vidékkel közvetlenül nem foglalkozott, de a fentebb vázolt koncepciót szem előtt tartva készült. Nagy-Budapest tervezési területének megállapításánál elsősorban a napi ingavándorforgalmat vette mérvadónak: „...Nagy-Budapest területéhez tartozónak tekintjük mindazokat a városokat és községeket

a) ahonnan a Budapestre beszállított utasok száma hirtelen emelkedést mutat, mintegy kifejezve azt, hogy ezek a községek szorosabb együttélésben vannak a városmaggal, vagy

b) amelyeknél a forgalmi statisztikák azt mutatják, hogy a beutazók számában hirtelen esés jelentkezik, mert a távolról érkezők a közlekedési eszközöket elhagyják, miután munkahelyüket a peremvárosok ipartelepeiben elérték, vagy átszálltak a belső-városi közlekedési eszközökre.”²⁰ Ezen az alapon bevonták a „városrendezési Nagy-Budapestbe”

¹⁷ Magyar Építészeti Múzeum. Benkhard Ágost-hagyaték. Javaslat a „Budapest vidék”-en alkalmazandó telepítéspolitikai irányelvek tárgyában. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁸ Uo. (A dokumentum 1945 nyarán, az FKT hatáskörének kiterjesztése előtt készült.) Ezek az elképzelések összhangban álltak az 1945 nyarán a Belügyminisztérium kezdeményezésére, Bibó István és Harrer Ferenc vezetése alatt formálódó közigazgatási reformtervekkel. Településpolitikai vonatkozásban aktuálisak maradtak azt követően is, hogy az önkormányzati reform 1945 szeptemberében lekerült a napirendről, sőt, ezt követően még inkább az FKT hatáskörének kihasználása jelentette a gyakorlatba való átültetésük esélyét. (Vö. Sipos András: Budapest városfejlesztési programja 1930–1948. I. m. 190–191.)

¹⁹ *Nagy-Budapest általános rendezési terve*. Állami Építéstudományi és Tervező Intézet, 1948. (Kefelenyomat.) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye. Bf 725/629.

²⁰ Uo. 13.

¹³ BFL II.1.a. Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai. Testületi és bizottsági jegyzőkönyvek. 71. k. Jegyzőkönyv az FKT 1945. október 23-i üléséről. 8185–8188. sz.

¹⁴ Magyar Építészeti Múzeum. Benkhard Ágost-hagyaték. A városfejlesztési terv revíziója tárgyában tartott szakértekezletek jegyzőkönyvei 1945. július–október. Július 27-i értekezlet jegyzőkönyve.

¹⁵ Az 1937: VI. tc. értelmében vett Budapest-környékhez, az FKT új terminológiája szerint Budapest-vidékhez.

¹⁶ *Magyar Közlöny*, 1946. február 8. 32. sz. 11. 3001/1946. OÉK sz. rendelet. Az FKT illetékességi területéhez tartozó települések teljes jegyzékét lásd uo.

az FKT által 1945-ben kirekesztett Rákos menti településeket (majdani XVII. kerület) és Cinkotát. Ezzel lényegében visszajutottak az 1938-ban kijelölt „Budapest-környékhez”.

Nagy-Budapest belső tagolását az ÁRT a „szomszédsági egységek” elvére építette. 127 „lakóegységet” (szomszédsági egységet) különített el, ebből 60 jutott Kis-Budapetre.²¹ (Lásd a 2. térképet.) Ezáltal próbálták a tervezők „organikussá tenni az anorganikussá nőtt nagyvárost”, azaz olyan „életegységeket” teremteni, amelyek „a bennük élő lakosok tudatában összefüggő egységekként jelentkeznek”. Az egységek fő ismérvei: a hagyományokon alapuló összetartozás (helytörténeti értelemben is összefüggő egység, ezt kifejező történelmi névvel), az elhatároltság, az áttekinthetőség és a saját helyi központ. Tartalmazza a mindennapos életszükségleteket kielégítő alapintézményeket, hogy „az iskolásgyerek, a bevásárló háziasszony, a kisebb ügyes-bajos teendőit intéző családapa mindennapos útjai lehetőleg ne vezessenek a szomszédsági egység határán túl, s ugyanígy mindannyian itt elégíthessék ki elemi kulturális, szórakozási, sportigényeiket is”. A lakóegység központja és széle között a távolság gyalogosan se igényeljen negyedóránál több időt, azaz átmérője legfeljebb három kilométer lehet, és lehetőleg 10 000–15 000 (legfeljebb 50 000) ember éljen benne.²² Azaz a közösségek (újra)teremtése, a mindenkit megillető alapellátás megszervezése és a városrendezés szorosan összefonódik.²³

A terv a lakóterületeket a beépíthetőség mértéke szerint öt fokozatba sorolta.²⁴ A legmagasabb fokozatban olyan hatemeletes házakat lehetett építeni, amelyek magasságuk másfélszeres távolságára vannak egymástól, s az emeletszámokat további fellazítással lehetett növelni. Ezt a fokozatot kizárólag Kis-Budapest belső övezetére tervezték, a környéki településeken egyáltalán nem alkalmazták. A tervezett 2. fokozatba (ez a magasság másfélszeres távolságában álló épületekkel háromemeletes beépítést tett lehetővé) kerültek a legfontosabb főváros környéki alközpontok: Budafok-Belváros egy része, Újpest-Belváros, Kispest-Belváros, Észak-Pestszenterzsébet. A környék városai (Budafok, Újpest, Rákospalota, Kispest, Pestszentlőrinc, Pestszenterzsébet, Csepel) a 3. fokozat

2. térkép. Nagy-Budapest szomszédsági egységekre való felosztása az ÉTI terve szerint, 1948



Forrás: Nagy-Budapest általános rendezési terve. Állami Építéstudományi és Tervező Intézet, 1948. (Kefelenyomat.) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye Bf 725/629.

lett volna uralkodó, mely elsősorban két-három emeletes, szabadon álló, lazán elhelyezett pontházak vagy földszintes sorházak beépítésre adott módot. A városok kertvárosias részei és a községek területének nagy része a 4. fokozatba tartozott, amely döntően családi házas beépítést jelentett, de ez helyenként kombinálható volt sorházakkal vagy laza, nagyobb parkokkal övezett magasabb beépítéssel. Az 5. fokozatba azokat a területeket sorolták, amelyeket távolilag sem kívántak fejleszteni, közművesíteni, de a kialakult adottságok nem tették lehetővé a lakóövezetből való kizárásukat sem. Itt földszintes építkezés esetén a területnek csak 10%-át engedték volna beépíteni, főként kertgazdasági jelleggel.

²¹ Uo. 24–39.

²² GRANASZTÓI Pál: Szomszédsági egységek tervezése a fővárosban. *Tér és Forma*, XXI. (1948) 2. sz. 38–39.

²³ A „szomszédsági egység” fogalmáról és a koncepció háttéréről lásd MEGYESI Tamás: *A 20. század urbanisztikájának útvesztői*. Terc, Budapest, 2005. 159–171. (A budapesti ÁRT felfogásán elsősorban az 1943-ban elkészült County of London Plan hatása érezhető.)

²⁴ Az egyes fokozatok mérőszámaként a „fajlagos beépítés” szolgált, ami a hektáronként beépíthető lakófelületet, azaz az emeletsorok bruttó felületeinek összegét jelentette. Adott fajlagos beépítési fokozatnak különböző beépítésmódokkal és épületmagasságokkal lehetett eleget tenni.

Az ÁRT szerint a Nagy-Budapest egész területén kijelölt lakóterületeken – a fenti irányelvek betartásával – és a korra jellemző utópizmusmal – fejenként 25 m² lakóterülettel számolva – távlatilag közel hárommillió lakos lett volna elhelyezhető. Ebből a főváros akkori határán kívül kb. 1 034 000 fő, ami közel kétszerese a települések 1949. évi népességszámának.²⁵ E létszám túlnyomó része a családi házas és kertgazdasági területeken (a 4. fokozatban 695 000, az 5. fokozatban 60 000 fő) található volt otthonra, a városias zöldövezetekben (3. fokozat) 223 000 fő, a sűrűn beépített központokban 55 400 fő.

A terv tehát úgy kívánta megakadályozni a települési terület túlzott „szétfolyását”, hogy közben bőséges lehetőséget kínált a kertvárosias lakásmódok elterjedésének, s a növekedést nem kívánta nagyvárosiasan beépítendő központokba koncentrálni. Jelentős népességyarapodást vetített előre például Csillaghegyen, Pesthidegkúton, Albertfalván, Budatétényben, Mátyásföldön, a Rákos menti településeken.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa, majd az Építéstudományi és Tervező Intézet által kidolgozott szomszédsági egységekre épült Ruisz Rezső miniszteri osztálytanácsos 1948 júliusában kidolgozott tervezete Nagy-Budapest kerületi beosztásáról. „Vannak és lesznek külön negyedek, ahol a lakosság összetétele egységes, azoknak érdekközössége szembe- szökően jelentkezik, és a közigazgatáson messze túlmenően kapcsolatot teremt. Ezeket kell kiemelni, és a városok egyes szerkezeti részei automatikusan jelentkeznek. Ezekből lehet a kerületi beosztást kialakítani, és a kerületi beosztás a kerület önállóságában biztosítható is lesz.”²⁶

Az „önálló személyiségekké” váló szomszédságokra épülő kerületi önkormányzat biztosítja az „igazgatás közvetlenségét”. Ruisz, ennek a elvnek következetes végigvitele érdekében, gyökeresen szakítani kívánt az addigi kerületi beosztással. Az ÁRT 127 lakóegységét 27 kerületbe osztotta be, megjegyezve, hogy ezek a jövőben tovább oszthatók, ha egyes lakóegységek létszáma a többszörösére emelkedik, és ez felborítja az arányokat. Ugyancsak az ÁRT településszerkezeti logikájához alkalmazkodva, meg kívánta szüntetni a központból sugár irányban kiágazó kerületek rendszerét, és a pesti oldalon gyűrűs jellegű szisztémára tért volna át, Budán pedig északról délre haladó topográfiai rendet érvényesített.

²⁵ KALMÁR ELLA: A „statisztikai” Nagy-Budapest. I. m. 302.

²⁶ MOL XIX-B-1-c. Belügyminisztérium. Törvényelőkészítő osztály. 8/6. 4. d. – Noha ekkor még nem született semmiféle politikai döntés Nagy-Budapest megvalósítására, a Belügyminisztériumban és a Nagy-Budapesti Pártbizottságon már készültek különféle előkészítő anyagok. Az nem derül ki az iratokból, hogy Ruisz kinek a megbízásából készítette el tervzetét.

Az általa javasolt kerületek az alábbiak:

- I. Belváros és kormányzati negyed.
- II. Opera (Teréz- és Erzsébetváros Nagykörúton belüli része).
- III. Józsefváros és Ferencváros Nagykörúton belüli része.
- IV. Terézváros Nagykörúton kívüli része.
- V. Erzsébetváros Nagykörúton kívüli része.
- VI. Józsefváros Nagykörúton kívüli része és a Tisztviselőtelep.
- VII. Ferencváros Nagykörúton kívüli része.
- VIII. Szent István-város, Lehelváros.
- IX. Felső- és Alsó-Angyalföld, Vizafogó.
- X. Alsó-rákosi rétek, Rákosváros, Herminamező, Istvánmező.
- XI. Felső- és Közép-rákosi rétek, Rákosfalva, Törökőr, Rákosmező.
- XII. Kőbánya.
- XIII. Újpest.
- XIV. Rákospalota, Pestújhely.
- XV. Rákosszentmihály, Sashalom, Mátyásföld, Cinkota.
- XVI. Rákoscsaba, Rákosliget, Rákoshegy, Rákoskeresztúr és a Budapest közigazgatási határán belül fekvő Városszéli telep.
- XVII. Kispest (Nyugat-Pestszentlőrinc idecsatolásával).
- XVIII. Pestszentlőrinc, Pestszentimre.
- XIX. Pestszenterzsébet, Soroksár.
- XX. Csepel.
- XXI. Óbuda és Békásmegyer becsatolandó részei (Csillaghegy, Római-fürdő).
- XXII. Újlak, Rózsadomb, Törökvész, Pasarét, Szépvölgy, Hűvösvölgy, Pesthidegkút.
- XXIII. Vár, Víziváros, Krisztinaváros.
- XXIV. Budai hegyvidék (Istenhegy, Mártonhegy, Martinovics-hegy, Szabadság-hegy, Zugliget, Virányos).
- XXV. Németvölgy, Sasad, Farkasrét, Gazdagrét.
- XXVI. Lágymányos, Kelenföld, Albertfalva, Budafok-Kelenvölgy.
- XXVII. Budafok, Budatétény, Nagytétény.

Az általános rendezési tervet, annak publikálása után, levették a napirendről,²⁷ de több jel is arra mutat, hogy ezt nem tekintették végleges-

²⁷ Nagy-Budapest Általános Rendezési Terve. *Új Építézet*, III. (1948) 8. sz. 279–295. – Preisich Gábor szerint: „Mivel a tervet »a párttal való egyeztetés nélkül« publikálták, retorzióként a párt a minisztérium útján az

nek.²⁸ Az MDP KV Titkárságának Nagy-Budapest létrehozásáról szóló döntését követően, 1949 februárjában felállított előkészítő bizottság Preisich Gábort bízta meg a városrendezési szempontok és a kerületi beosztás elveinek kidolgozásával, aki az ÉTI-ben az ÁRT készítésének utolsó szakaszát irányította, s ekkor már a főváros 1949. február 1-jével felállított önálló tervezőintézetének (Fővárosi Tervező Iroda – FŐTI) igazgatója volt. Április 5-én készítette el a becsatolandó településekre, a főváros új határának megállapítására vonatkozó javaslatát, mely az ÁRT-ban rögzített állásponttal is összhangban már megegyezett a későbbi végeredménnyel: azoknak a településeknek a csatolására tett javaslatot, amelyek 1950. január 1-jétől Budapest részei lettek. Indoklásában leszögezte: „Nemcsak abból kellett kiindulni, hogy milyen területek állnak egymással szorosabb kapcsolatban, hanem azt is figyelembe kellett venni, hogy a kijelölt területek a város növekvő létszámának elegendő területet adjanak, úgy lakó-, mint ipari és zöldterületek vonatkozásában.”²⁹ Az előkészítő bizottság április 8-i értekezlete a kérdést Preisich javaslatának megfelelően döntötte el, s csupán egy vonatkozásban tért el tőle: Preisich Békásmegyerből csak Csillaghegy becsatolását javasolta, és a falusias településmagot kívül hagyta volna; a bizottság a község egészét felvette Nagy-Budapest területébe.³⁰

intézetben megtiltotta a tervvel kapcsolatos további munkákat. A tervezés irányítása a Főváros kezébe került.” (PREISICH Gábor: *Budapest városépítésének története. 1945–1990*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1998. 33.)

²⁸ A Nagy-Budapesti Pártbizottság Titkárságának 1949. június 7-i döntése alapján a tervet megküldték a minisztériumoknak sürgős véleményezésre azzal, hogy hamarosan a pártvezetés elé kell terjeszteni jóváhagyás végett. (BFL XXV.95.a. 136. ő. e. 158–159. Titkárság, 1949. június 7.) Az iratokból nem derül ki egyértelműen, hogy pontosan milyen anyagot küldtek meg, de valószínűleg nem az ÁRT kéziratát vagy kefelenyomatát, hanem az *Új Építéset* folyóiratnak a terv lényegét röviden ismertető számát. (Lásd a 27. jegyzetet.) Erre utal az egyik minisztérium válasza: „A folyóirat az ipari területek kérdéséről csak egész vázlatosan érinti...” (BFL XXXV.95.e. 57. ő. e. 10.) – A Politikai Bizottság július 14-én, a Nagy-Budapest létrehozásáról szóló döntéssel egyidejűleg úgy határozott, hogy a városrendezési kérdésekkel szeptemberben foglalkozni kíván. (MOL M-KS 276. f. 53/31. ő. e. Politikai Bizottság, 1949. július 14.)

²⁹ BFL XXXV.95.e. 13. ő. e. 19–22.

³⁰ MOL XIX-B-1-c-8/3. 4. d. Az előkészítő bizottság április 8-i értekezletének jegyzőkönyve. – „Békásmegyert azért gondoltuk kihagyni, mert túlnyomórészt mezőgazdasági népességű falusias település. Mivel azonban több oldalról észrevétel érkezett, hogy Csillaghegytől elvágvá Békásmegyert fejlődésétől meg lenne fosztva, így még egyszer megvizsgáljuk, hogy a 2600 lélekszámú Békásmegyert is Nagy-Budapesthez kapcsolnánk.” (BFL XXV.95.a. 136. ő. e. 178. Titkárság, 1949. június 7.) – Budapest és a kijelölt 23 település (7 város és 16 község) egyesítését a december 20-án kihirdetett 1949. évi XXVI. törvény mondta ki. Preisich Gábor visszatekintve így értékelte: „Az átszervezés folyamatába a városrendezési hatóságot nem vonták be, de a kész tényekből adódó problémák (például az infrastruktúra megoldatlansága) az ő nyakukba szakadt.” (PREISICH Gábor: i. m. 34.)

A kerületi beosztás alapjául Preisich Ruisz Rezső ismertetett lakóegységeit javasolta, a döntéshozók azonban nem hallgattak rá. A közigazgatási egységeket a lehető legkisebb számú kerülettel igyekeztek összevonni, a belső határok lehető legkisebb mérvű, jobbára csak korrekciós változtatásával, ügyelve arra, hogy ne legyen olyan kerület, ahol nincs jelen kellő súllyal a „munkásosztály”. (Ez a szempont jelentkezett például abban, hogy Újlipótvárost, a Belvárossal egyesített V. kerületről leválasztva, Angyalföldhöz kapcsolták.)³¹ A kerületek viszonylagos társadalmi és város-szerkezeti-építészeti homogenitása helyett mindezek – szándékoltan – a heterogenitás irányába hatottak.³² Felmerült olyan alternatíva is, hogy az így Belváros néven létrejövő és „túlnyomórészt polgári lakosság által lakott” új V. kerület léte mégsem kívánatos, ezért vágják ketté a Kossuth Lajos utca mentén, s osszák meg a IX. és a XIII. kerület között. Így azonban aránytalanul nagy egységek keletkeztek volna: Angyalföld elhúzódtott volna a Kossuth Lajos utcától Újpestig.³³ Az előkészítő bizottság által eredetileg elfogadott 21 kerületi beosztás a későbbiekben csak annyiban módosult, hogy Kispest – amelyet Pestszentlőrincel egyesítettek volna – végül önálló kerületként csatlakozhatott a fővároshoz.³⁴

„A szocialista Magyarország szocialista típusú fővárosa”

„1. A terv elsősorban vegyen irányt a város kapitalista jellegének felszámolására és a város szocialista jellegének kialakítására. 2. A kapitalista jelleg felszámolását 10 év alatt be kell fejezni. A szocialista jelleg kialakításában olyan előrehaladást kell elérni, hogy ez már alapját képezze az új szocialista főváros fejlesztésének. 3. A kapitalista jelleg felszámolását elsősorban a belváros és a külvárosok közötti különbségek megszüntetésén kell kezdeni” – rögzíti az Országos Tervhivatal a kidolgozandó új városrendezési és fejlesztési terv irányelveit.³⁵ Ha a becsatolt

³¹ BFL XXV.95.e. 13. ő. e. 61–66. Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának iratai. Adminisztratív Osztály.

³² Gerő Ernő olyan instrukciót adott, hogy a város körcikkiszerűen legyen kerületekre osztva, azaz minden kerületnek legyen külső és belső városrésze. (BFL XXXV.95.a. 14. ő. e. 12. Nagy-Budapesti Pártbizottság, 1949. szeptember 23.)

³³ Uo.

³⁴ GÁSPÁR Ferenc (szerk.): *Források Budapest múltjából*. IV. k. Források Budapest történetéhez 1945–1950. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1973. 499–502.; A kerületi beosztást a törvény kihirdetésével egyidejűleg a 4349/1949. MT (XII. 20.) sz. kormányrendelet rögzítette.

³⁵ BFL XXIII.102.c. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának iratai. TÜK-iratok. Titkárság 0069/1950. Az OT előterjesztés-tervezete a Népgazdasági Tanácshoz, 1950. június 6.

települések lakói, funkcionáriusai olvashatták volna ezt a szigorúan titkos dokumentumot, tulajdonképpen megerősítve érezhették volna azt a „helytelen elgondolásukat” amelyet az egyesítést előkészítő bizottság így jellemzett: azt várják, hogy „Nagy-budapest megvalósításával igen rövid időn belül összes eddigi problémáik (lakás, közművek, utak stb.) megoldást nyernek”.³⁶

A második városegyesítés része volt annak a folyamatnak, amelynek során Budapestet teljes mértékben betagolták az utasításos tervgazdaság rendszerébe.³⁷ 1949-ben már érzékelhető volt, hogy a városfejlesztés, az infrastruktúra és a jóléti szektor képviselőinek nyomasztóan gyenge az érdekérvényesítő képessége a „termelő ágazatokkal” szemben. A városvezetés Nagy-Budapest végleges rendezési tervének elfogadtatásával szerezte volna megszilárdítani vérszesen gyengülő pozícióját. Ez a törekvése azonban – éppen az egyesítésről szóló törvény elfogadását megelőző napokban – teljes vereséget szenvedett a Gerő Ernő vezette Népgazdasági Tanácsban. A város vezetői olyan határozatot szerettek volna kiharcolni, amely előírja, hogy 1950 március 31-ig ki kell dolgozni a 20 évre szóló általános rendezési tervet, „mert az ötéves terv Nagy-Budapest-i létesítményeit már hosszabb időre szóló városrendezési terv keretébe kell beilleszteni”. Ezzel szemben a Népgazdasági Tanács csak arra utasította a polgármestert, hogy „terjesszen az elgondolásokat vázlatosan ismertető javaslatot a Minisztertanács elé, és abban kérjen döntést a városrendezési terv alapvető szempontjaira és időtartamára vonatkozóan”.³⁸ Pongrácz Kálmán polgármester és munkatársai az 1948. évi ÁRT-tervezet alapján kívántak továbblépni; ezt a koncepciót azonban az MDP KV Államgazdasági Bizottsága „tértől, időtől független apolitikus tervnek” minősítette, és helyette „10 év alatt reálisan megvalósítható, komoly politikai mozgósító erőt jelentő városrendezési terv” kidolgozását írta elő.³⁹

Az 1950 nyarára elkészült új tervezési programban,⁴⁰ a „belváros” és a „külvárosok” szembeállításával mellett, már kulcsfogalomként jelenik

meg a „munkás lakta kerületek” kategóriája is; erre az „előkelő” címre a jelentős részben vagy zömmel munkások által lakott városrészek közül valójában csak azok tarthattak számot, amelyek egyben gyáripari centrumok is voltak. A korábbi rendezési elképzelés olyan városszerkezetet vetített előre, amely a régi Budapest már nagyvárosiasan kiépült területét, mint az új város egységes „főközpontját”, vizuálisan és területhasználat szempontjából is egyértelműen lezárja, a külső részekről nagy zöldgyűrűvel elválasztja, a külső kerületeket pedig a laza, zöldbe ágyazott településből egyértelműen kiváló alközpontok köré tömöríti. Az új terv, ezzel lényegében szakítva, a „belváros” és a „külváros” közötti különbség megszüntetését úgy képzelte el, hogy az első két ötéves terv során megvalósítandó nagyvárosias kiépítés elsődleges célterületeivé nyilvánította a „munkás lakta” peremvárosok központjaiba kivezető sugárirányú, „dolgozóink legnagyobb tömege által látogatott” főútvonalakat. „Széles útvonalaink magas városias beépítésükkel össze kell hogy kössék a város különböző kerületeit, és egyben súlyvonalát kell hogy képezzék a peremkerületek kiépítendő központjainak.”⁴¹ Az első ötéves terv során ilyen „nagyszabású kiépítésre” javasolták a Váci utat Újpestig és folytatásként az Árpád utat a kerület központjáig; az Üllői utat Népligtől Kispestig és Kispest központjában; a csepeli Kossuth Lajos utcát a Szent Imre térig, valamint Óbudán a Knurr Pálné (ma Pacsirtamező) utcát. (A régi Budapest hasonló kiépítésre tervezett útvonalai – például a Hungária körút, a Dózsa György út angyalföldi szakasza, a Béke út, a Kőrösi Csoma út, a Kerepesi út – a második ötéves tervbe „szorultak”.) Az első ötéves tervre ütemezték Újpest, Csepel és Kőbánya, a másodikra Rákospalota, Kispest, Pestszentlőrinc, Budafok és Lágymányos új kerületközpontjainak kialakítását.

A program célként fogalmazta meg, hogy a munkáskerületek lakásvizonyai az egy szobára eső laksűrűség tekintetében zárkozzanak fel a budapesti átlag szintjére. Ennek eléréséhez, az egészségre veszélyes lakások megszüntetéséhez, a bontandó lakások pótlásához, valamint a várható népességszaporulat felvételéhez a tervezők szerint 10 év alatt 120 000 lakást kellene építeni; de az ötéves terv előirányzataiból kiindulva és azokat az akkor kötelező optimizmussal kezelve is csak 75 000-et mertek előirányozni. Ezt a mennyiséget az említett főútvonalakon és kerületközpontokon kívül „a város központjához közel eső, jó közlekedésű, közművekkel már ellátott vagy olcsón közművesíthető” területekre épülő

³⁶ BFL XXV.95.a. 136. ó. e. 178. Titkárság, 1949. június 7. 178.

³⁷ A főváros helyéről és irányítási mechanizmusáról az új rendszerben összefoglalóan lásd Kocsis János Balázs: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985*. Gondolat, Budapest, 2009. 80–89.; Szabó Klára: A fővárosi várospolitikai 1950–1954. évi történetéhez. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei* '84. Budapest, 1985. 195–219.

³⁸ MOL XIX-A-19-b. 6. d. Népgazdasági Tanács 1949. december 15-i ülés. 384/20/1949.

³⁹ MOL MK-S 276. f. 112/44. ó. e. Államgazdasági Bizottság 1950. január 24.

⁴⁰ BFL XXV.95.e 57. ó. e. 32–74. – A tervezést ekkor a FŐTI szétválasztásával létrehozott Budapesti Városrendezési Iroda (BUVI) végezte. 1951-ben ismét egyesítették a két intézményt, így jött létre a Budapesti Városépítési Tervező Iroda (BUVÁTI). Az ÁRT előkészítésének tényleges irányítója 1955-ig mindvégig Preisich Gábor volt.

⁴¹ Uo. 38.

lakótelepekkel szándékoztak elérni (az első ötéves tervben elsősorban a már épülő Béke úti telep folytatásával, a második öt évben pedig Ferencvárosban a Haller utca környékén és Lágymányoson). Az építkezéseket a belterületen és a legnagyobb külső központokban hét-nyolc emeletes, a többi területen elsősorban háromemeletes magassággal tervezték. Számtalok családi házas telepek létesítésével is lakásszövetkezetek keretében (egyelőre közelebbi helykijelölés nélkül), sőt, az elavult városrészek megújításának elkezdésével is Óbudán, majd Vízivárosban, József- és Ferencvárosban.

A rendezési és fejlesztési terv⁴² elkészítésének egyik neurálgikus pontja mindvégig az volt, hogyan lehet a megcélzott lakásszámokat – a felsőbb szervek kívánalmainak megfelelően – úgy elhelyezni, hogy legfeljebb az új lakások 15%-ának megfelelő régi lakást bontsanak le, az üres területeken a közmű- és közlekedési költségek a lehető legkisebbek legyenek, ugyanakkor az építkezés eredménye a városképben már tükrözze az új „szocialista típusú” főváros megszületését. Lényegében ennek a szempontnak rendelték alá a döntő városszerkezeti kérdésekben való állásfoglalást.

Mire a tervezési program 1950 szeptemberében a budapesti párt- és tanácsi szervek elé került, az építendő lakásszám már 40 000-re csökkent.⁴³ Az év őszén, amikor a felsővezetés az ötéves terv felemelésére készült, s a prioritásokat jelentősen átrendezték a honvédelem és a nehézipar javára, nyilvánvalóan nem volt aktuális, hogy a városfejlesztési terv kérdésében állást foglaljanak. Így ezt csak 1951 novemberében terjesztették fel az MDP KV Politikai Bizottságának, de közben át kellett dolgozni az Országos Tervhivatal instrukciói alapján, amely úgy találta, hogy „nem elég nagyvonalú”, nem veszi figyelembe „a felemelt ötéves terv újonnan feltárt lehetőségeit”, sőt a párt félrevezetését jelenti, mert a helyesen kitűzött célokat, „a szocialista Budapestet”, az előírányzott keretekkel nem lehet megvalósítani.⁴⁴ Az 10 éven belül építendő lakás-

számot 70 000-re emelték.⁴⁵ A Gerő vezette Államgazdasági Bizottság az előterjesztést szeptemberben tárgyalta, és megállapította, hogy ez a lakásszám nem teszi lehetővé sem az elavult városrészek szanálását, sem a főútvonalak szocialista fővároshoz méltó teljes kiépítését. Mindazonáltal fenntartotta azt a kívánalmat, hogy meg kell oldani a belváros és a külterületek olyan építészeti kapcsolatát, hogy ezáltal „a város egységes összefüggése” jöjjön létre. Egyúttal előírta, hogy a konkrét feladatokat nem 10, hanem 13 évre, a harmadik ötéves terv végéig kell meghatározni.⁴⁶ A Politikai Bizottság elé került előterjesztés, amelyet a Friss István vezette Államgazdasági Osztály készített el, az időtávatnak ezzel a kitalálásával szinte észrevétlenül a harmadik ötéves terv végéig tolta el mindazokat a célkitűzéseket, amelyeket a főváros javaslata a második ötéves terv végéig tartalmazott. A 70 000-es lakásszám azonban így is elegendő volt ahhoz, hogy felbőszítse a magas testület tagjait. Túlméretezettnek minősítették, arra hivatkozva, hogy „bizonyos idő múlva a jó városrendezés következtében a lakosság száma csökkenhet”. A fővárost új terv készítésére utasították egy éven belül.⁴⁷

Az 1940-es évek végi elgondolások maradványaként még szerepelt a javaslatban, hogy a várost elsősorban a Dunával párhuzamosan, észak-déli irányban kell fejleszteni. A PB ezúttal ezt véglegesen elvetette, s a további tervezésnél már egyértelműen „a történelmileg kialakult, a Dunára támaszkodó gyűrűs-sugaras szerkezetből” kellett kiindulni.⁴⁸ A tervezési irányelvek újabb változata, amely 1952 augusztusában került a Politikai Bizottság elé, megerősítette: az „egységes szocialista fővárosnak” úgy kell létrejönnie, hogy a „főközpontot” és a „legfontosabb munkás lakta peremvárosokban: Óbudán, Újpesten, Zuglóban, Kőbányán, Csepelen” kiépítendő alközpontokat „a főszárutak nagyvárosias jellegű beépítése, valamint a belső városrészekbe helyenként behatoló park-sávok, útvonalak és terek kialakítása útján szervesen össze kell kötni a főközpontot körül övező kerületekkel”.

⁴² Mivel a pártvezetés „mozgósító erejű” fejlesztési tervet kívánt, állandó zavart okozott a hosszú távra szóló rendezési terv és a konkrét beruházási terv szempontjainak keveredése. Ezt kezdetben a megfogalmazással próbálták feloldani, hogy „a 10 év alatt megvalósítandó feladatokat az ország további nagyarányú fejlődésének perspektívájába kell állítani, ezért a terv egyes szektorai hosszabb időre is átnyúlnak, azonban a terv tartalmazza mindazoknak a lényeges városrendezési kérdéseknek a megoldását, amelyek 10 év alatt megvalósíthatók.” (BFL XXIII.102.a. 7. k. Budapesti Városi Tanács VB jegyzőkönyve 1950. szeptember 19.) A továbbiakban, ahogy kitűnt a megfogalmazott fejlesztési javaslatok irreális volta, úgy tolódott el a tervezés az ÁRT funkciójának jobban megfelelő „helybiztosítás” irányába.

⁴³ Azt mégis fenntartották, hogy 75 000 lakásnak kell „területeket biztosítani”. BFL XXIII.102.a. 7. k. Budapesti Városi Tanács VB jegyzőkönyve 1950. szeptember 19.; BFL XXXV.95.a. 24. ó. e. Budapesti Pártbizottság 1950. szeptember 15.

⁴⁴ MOL XXVI-A-1. 1. d. Területrendezési Intézet iratai.

⁴⁴ MOL XXVI-A-1. 1. d. Területrendezési Intézet iratai.

⁴⁵ Az 1950–1959 közötti 10 évben ténylegesen 37 761 új lakás épült a fővárosban. Ebből – a tervezett 23 000-rel szemben – 6888 az első ötéves terv (1950–1954) időszakában; ezek közül 2980 lakás 1954-ben, az 1953. júliusi kormányprogram nyomán elindított építési akciók eredményeképp. (PREISICH Gábor: i. m. 100.) Az ekkor megvalósult beruházásoknak az egyes kerületek arculatát átformáló hatásáról lásd FABÓ Beáta: A külső kerületek Nagy-Budapest városépítési elképzeléseiben. In: HOLLÓ Szilvia Andrea–SIPÓS András (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXX. k. I. m. 156–167.

⁴⁶ MOL M-KS 276. f. 112/89. ó. e. Államgazdasági Bizottság, 1951. szeptember 14.

⁴⁷ MOL M-KS 276. f. 53/86. ó. e. Politikai Bizottság, 1951. november 1.

⁴⁸ MOL M-KS 276. f. 53/105. ó. e. Politikai Bizottság, 1952. augusztus 28.

A Budapesthez csatolt 16 községnek már az 1950-ben körvonalazott fejlesztési elképzelések sem sok perspektívát kínáltak. 1952-ben pedig kifejezetten megfogalmazták, s a PB határozattá is emelte, hogy Pestimre, Pesthidegkút, a Rákosok „nagyobb mértékű kiépítését” nem kell előírni, mivel ezek megfelelő közművekkel és közlekedéssel való ellátása hatalmas összegeket emésztene fel, és a prognosztizált fővárosi lakosságszám (maximum 2,3 millió fő) elhelyezéséhez nem szükséges. „Ez azt jelenti, hogy ezeket a kerületeket perspektívában sem fogjuk a város központjával szorosabban összefűzni. Területük tulajdonképpen Budapest-környék fogalma alá tartozik, a főváros szempontjából elsősorban kertgazdasági, üdülési jelentőségük van.”

Egyes peremközségeknek mégiscsak kilátásba helyeztek új funkciókat. A tervezési irányelvek – éles ellentétben azzal az elvi állásponttal, hogy jelentős új ipartelepítés nem kívánatos Budapesten – az ipari célra kijelölt területek kiterjedését az addiginak a kétszeresében határozták meg. (Ezt a zsúfolt beépítés fellazításával és a városrendezési szempontból kedvezőbb elhelyezéssel indokolták, mégis elsősorban az ipari ágazatok súlyát, kiemelt érdekérvényesítő képességét bizonyítja.)⁴⁹ A meglevő nagyipari gócpontok fejlesztése mellett Zugló, Pestújhely, Soroksár és Nagytétény határában szándékoztak új ipari területeket kijelölni.

Nagy-Budapest ilyen módon történt megvalósítása mellett semmiféle igazgatási és tervezési kapcsolat nem volt a főváros és agglomerációja között. A fővárosi vezetés számára jelentősnek látszó sikert jelentett, hogy az 1952. augusztusi PB-határozat előírta: „Az általános városrendezési terv kiegészítéseként ki kell dolgozni a város életével közvetlen kapcsolatban álló környék általános fejlesztésének, beleértve az üdülőterületek és az ellátó övezet, valamint a védőerdősávok kialakításának tervét.”⁵⁰

A BUVÁTI 1953-ban megkezdte a rendezési terv kidolgozását, és első lépésként megállapította, mely területeket kell a környékekhez sorolni.⁵¹ A vizsgálat azokra a településekre terjedt ki, amelyekről rendszeres napi ingavándorforgalmat lehetett kimutatni (minimum a lakosság 5%-a), illetve amelyek Budapest mezőgazdasági kistermékekkel való ellátásában játszottak szerepet. Figyelembe vették a települések demográfiai jellemzőit, a lakosság foglalkozási megoszlását, a közlekedési összeköttetést, a települések agrárviszonyait és ipari lehetőségeit. Ennek alapján

javasolt terület északon Vác térségéig terjedt, felölelve a Rétsági-medencét és a Börzsölynél elérve az országhatárt. Nyugat felől a Pilis gerincén, a Zsámbéki-medence külső peremén, majd a Bicske–Tatabánya közötti szoroson át húzódott a Vértes-hegységig, majd dél-keleti irányban megtörve Adony felett érte el a Dunát; délen a Csepel-sziget alsó csúcsáig, keleten a Gödöllői-dombságig terjedt. A környék meghatározása és kistáji egységekre való felosztása a településpolitikai elképzeléseket ebben az időszakban uraló „komplex gazdasági egységek” koncepciója alapján történt.⁵² A körzetek kialakítása kapcsán a terv felvetette egy Budapest beépített területeihez (nem a közigazgatási határaihoz) csatlakozó önálló övezet létesítését is – ennek belső határa jelentenén „a városias kialakításra szánt terület külső határait”. A fővároshoz tartozó községek közül ebbe az övezetbe sorolta Pesthidegkutat, Nagytétényt, Soroksárt, Pestszentlőrinc külső részeit, Pestszentimrét és a Rákos menti településeket.

A Politikai Bizottság 1952-ben leginkább azt hiányolta a tervezési programból, hogy nem tisztázta: a „városkompozíció” és a „várossziluett” hogyan fogja kifejezni a város szocialista jellegét, a terv „eszméi tartalmát”. Előírta, hogy rendezzenek nyilvános építészeti vitát ezekről a kérdésekről, de mire 1953. november 20–21-én sor került rá, ismét módosultak a prioritások: az 1953. júliusi kormányprogram és az „új szakasz” politikája a városközpont és az alközpontok reprezentatív kialakításával szemben a tömeges lakásépítésnek adott elsőbbséget. Minél többet, a lehető leggyorsabban, a lehető legkisebb befektetéssel és a lehető legkevesebb bontással kellett volna előállítani. Mindez óhatatlanul a régi Budapest külső kerületeinek a városközpontozhoz közeli beépítetlen, közművekkel és közlekedéssel ellátott vagy viszonylag csekély beruházással ellátható területeire helyezte az építési program súlypontját, noha kisebb lakótelepeknek a peremvárosokban is kijelöltek néhány helyszínt (Újpesten, Kispesten, Rákospalotán, Pesterzsébeten a Gubacsi-hídfőnél, Albertfalván, később Csepel-Csillagtelepen).⁵³

Az „egységes szocialista főváros” kialakításáról, városstruktúrájáról szóló 1952-es elvi álláspont azonban a további tervezésnél sem változott, sőt az 1955 elejére véglegesnek szánt formában kidolgozott általános rendezési tervben a korábbinál is markánsabban fogalmazódott meg.

⁴⁹ HEGEDŰS József–TOSICS Iván: Budapest általános rendezési tervének előzményei. (1932–1955). *Budapest Főváros Levéltára Közleményei*, '84. Budapest, 1984. 101.

⁵⁰ MOL M-KS 276. f. 53/105. ő. e. Politikai Bizottság, 1952. augusztus 28.

⁵¹ BFL IV.1421.g. Szimély Károly iratai. Budapest környékrendezési terve, 1953.

⁵² Vö. BELÉNYI Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitikai (1945–1963)*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1996. 103–105.

⁵³ FABÓ Beáta: A külső kerületek Nagy-Budapest városépítési elképzeléseiben. I. m. 160–162.

A terv „a fejlődés természetes irányába eső peremkerületeket a város magjával határozottan összekapcsolja, viszont határozottan elválasztja azokat a külső lakóterületeket, amelyek akár elhelyezkedésük, akár a városmagtól való távolságuk folytán erre nem alkalmasak”.⁵⁴

Kísérlet Nagy-Budapest revíziójára, 1956

1956 elején az MDP vezetése napirendre tűzte – az 1949/50. évi területrendezés óta immár másodízben – az ország közigazgatási területi beosztásának reformját. A magyarányú megye- és járásösszevonás mellett szolt a várt létszám- és költségmegtakarítás, a felszabaduló helyiségek, épületek nagy száma; a vezetői pozíciók csökkentésével pedig az alkalmas és bevált káderek nyomasztó hiányát is enyhíteni remélték. Megfogalmazták azt is, hogy a nagyobb területi egységek jobban lehetővé teszik a feladat- és hatáskörök decentralizálását, a helyi önállóság bővítését, az ésszerűbb területi tervezést, a központi települések fejlesztésére szánt erőforrásokat pedig jobban lehet koncentrálni.⁵⁵

A fővárosi tanács februárban kapta meg a feladatot, hogy készítsen javaslatot Budapest területének csökkentésére és a megmaradó területen a kerületek összevonására.⁵⁶ Még ebben a hónapban elkészült a tervezet, amely megállapította: „Öt év tapasztalatai alapján bebizonyosodott, hogy olyan területeket is Budapesthez csatoltunk, amelyek külső formája, népességének összetétele, közművekkel való ellátottsága stb. teljesen különbözik Budapest városias területeitől [...] Budapest általános rendezési tervének elkészítésénél, különösképpen a vonatkozó ütemterv kialakításánál bebizonyosodott, hogy egyes területrészeknek városias fokra való emelése rendkívül súlyos áldozatokat kíván meg a fővárostól. Ezen területek közművesítésére sokkalta nagyobb összegeket kellene fordítani, mint amely összegekkel a belső területek tökéletes ellátását el tudjuk érni.”

⁵⁴ BFL XXIII.102.a. 161. k. 11. Fővárosi Tanács VB 1955. február 11. – A tanácsi vezetők még 1955 novemberében is arra számítottak, hogy a tervet a PB-döntés nyomán a Minisztertanács az év végéig jóvá fogja hagyni, mégsem került a testületek napirendjére. (BFL XXIII.102.a. 173. k. 120–128. Fővárosi Tanács VB 1955. november 24.)

⁵⁵ A reformkísérlet történetét feldolgozta HAJDÚ Zoltán: Az 1956-os közigazgatási területbeosztási reformterv földrajzi kérdései. *Tér és Társadalom*, 3. (1989) 4. 43–61.

⁵⁶ BFL IV.1421.g. Szimély Károly iratai. Budapest igazgatási területének módosítása, 1956. február. Az előkészítést Bartos István és Baranyai János elnökhelyettes irányításával szűk körű munkacsoport végezte, teljes titoktartás mellett

Javasolták, hogy Budapestről válasszák le a teljes XVI. kerületet (Rákosszentmihály, Sashalom, Cinkota, Mátyásföld), és a XVII. kerületet (Rákoskeresztúr, Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákosliget), a XVIII. kerületből Pestimrért, a XX. kerületből Soroksárt, a II. kerületből Pesthidegkutat, a III. kerületből Békásmegyert, a XXII. kerületből Budatétényt és Nagytétényt. A községek közül, amelyeket 1950-ben a fővárossal egyesítettek, csak Albertfalva és Pestújhely maradt volna meg, amelyek a peremvárosok – az „egységes szocialista főváros” új alközpontjai – és a régi Budapest területe közé ékelődtek, s így semmiképpen nem lehetett elcsatolni őket.⁵⁷

A kerületi beosztás módosítására két alternatívát dolgoztak ki; ezek csak a budai oldalnál különböztek. Az egyik szerint a megnagyobbított I. kerülethez tartoznának Buda belső részei a Margit-hídtól a Szabadság-hídig; a II. kerület megmaradó része egyesül a XII. kerülettel; az új II. és III. kerület határa a Margit-hídnál lenne; Budafok a XI. kerülethez kerül, ez viszont az I. kerületnek adja át a Bartók Béla úttól északra lévő területeit. A második alternatíva szerint Budán csak három kerület maradna, oly módon, hogy az I. lényegében beleolvad a II. kerületbe. Pesten a Nagykörúton belüli egész terület az V. kerületet (Belváros) alkotja; összevonják egymással a VI–VII. és a VIII–IX. kerület megmaradó részeit, és előbbi kiegészül a XIV. kerületnek a ceglédi vasútvonaltól befelé eső részével, utóbbi pedig a Népligettel; összevonják egymással a IV. és XV. kerületet (Újpest, Rákospalota, Pestújhely), valamint a XVIII. és XIX. kerületet (Kispest, Pestlőrinc); a XX. kerület (Pesterzsébet) a IX. kerület átcsatolandó külterületeivel egészül ki.⁵⁸

A lecsatolások után megmaradó fővárost tehát valóban egységesként kezelte a javaslat, és meglehetősen merészen nyúlt az egykori Kis-Budapestet a volt peremvárosoktól elválasztó határokhoz is.

A Politikai Bizottság 1956. május 4-én elvileg jóváhagyta a megyék számának 12-re, a járások számának 100-ra, a budapesti kerületek számának pedig 14-re csökkentését, 1957. január 1-jétől.⁵⁹ Ezt Rákosi Mátyás hozta nyilvánosságra 1956. május 18-án, a Sportszarnokban tartott beszédében. Feloldódott tehát az előkészítés szigorú titkossága.

⁵⁷ A javasolt leválasztás révén a főváros területe körülbelül egyharmadával, lakossága nagyjából egytizedével csökkent volna.

⁵⁸ Uo.

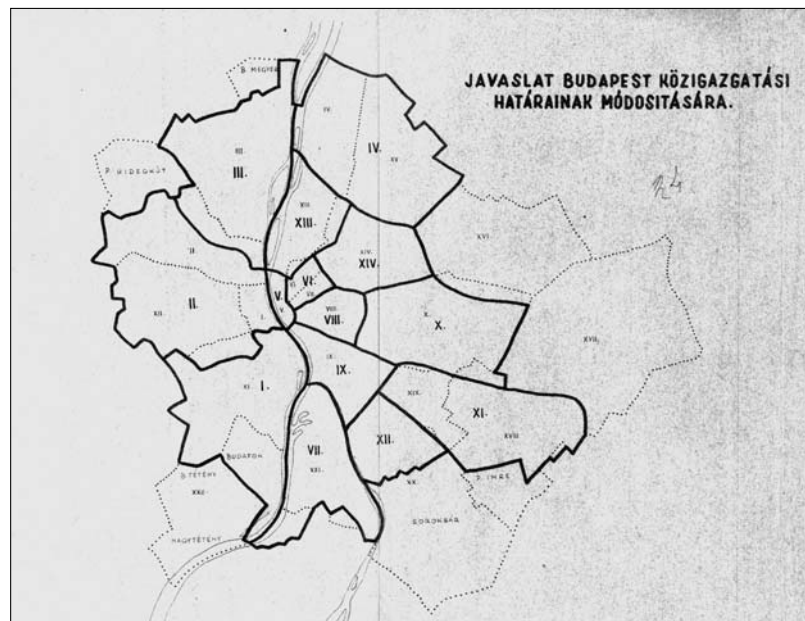
⁵⁹ MOL M-KS 276. f. 53/284. 6. e. Politikai Bizottság, 1956. május 4. – A határozat értelmében a Budapestre vonatkozó konkrét javaslatot már június 30-ig, a megyékre és járásokra vonatkozót pedig csak november 1-ig kellett volna kidolgozni. A Fővárosi Tanács VB végül csak augusztus végén nyújtotta be tervezetét a Terület-szervezési Kormánybizottsághoz, amikor az már lényegében befejezte a megye- és járásrendezés tárgyalását.

A Minisztertanács létrehozta a Területszervezési Kormánybizottságot Apró Antal miniszterelnök-helyettes vezetésével.⁶⁰ A Budapesti Pártbizottság július 6-án foglalkozott a kérdéssel, s 11 tagú bizottságot küldött ki részletes megtárgyalására. A bizottság a peremközségek lecsatolására vonatkozó javaslatokat azzal a feltétellel fogadta el, hogy a volt XVI. és XVII. kerület egy-egy önálló városként kerül Pest megye irányítása alá, továbbá az illetékes szervek biztosítékot adnak arra, hogy a leváló területek ellátásában, közmű- és közlekedési viszonyaiban nem következik be visszaesés,⁶¹ s a letelepedéssel kapcsolatos rendelkezések nem érintik hátrányosan az itteni lakosságot. A megmaradó kerületek összevonásával kapcsolatban kimondták, hogy „a pesti belső sűrűn lakott kerületeket (V., VI., VII., VIII., IX.) lehetőleg ne bolygassuk”.⁶²

A Fővárosi Tanács vezetése 1956. augusztus 23-án terjesztette javaslatát a Területszervezési Kormánybizottság elé.⁶³ (Lásd 3. térkép.) A javaslat a megmaradó főváros pesti oldalán, kisebb korrekciókkal, már megtartja a régi kerülethatárokat, de a belső kerületek közül összevonja a VI. és VII. kerületet, a peremvárosok közül pedig Újpestet Rákospalotával, Kispestet pedig Pestlőrinccele. Budán három nagy kerületet alakít ki.

A Területszervezési Kormánybizottság már két nap múlva, augusztus 25-én megfogalmazta észrevételeit,⁶⁴ és megállapította: „a lecsatolásra kerülő területeken a funkcionáriusok és lakosság részéről nyugtalanság tapasztalható”. Elsősorban ezeknek a településeknek az új helyzetével kapcsolatban voltak aggályaik; javasolták, hogy a XVI. és a XVII. kerületen kívül Soroksár, valamint Nagytétény–Budatétény is járási jogú város legyen, mivel községgé való visszaminősítésük és járás alá rendelésük „politikailag rendkívül nehéz helyzetet teremtené.” Egyetértettek Pesthidegkút és Békásmegyer községgé alakításával, Pestimrével kapcsolatban viszont megjegyezték, hogy a monori járási tanács „a tipikusan munkástelepülés fejlődéséhez nem tudna megfelelő irányítást biztosítani”. A főváros mindezzel lényegében egyetértett, és belenyugodott, hogy

2. térkép. A Fővárosi Tanács VB javaslata Budapest területének és kerületi beosztásának módosítására, 1956. augusztus



Forrás: BFL IV.1421.g. Szímely Károly iratai

Pestimre – tekintettel arra, hogy a járáshoz nem kapcsolódik szervesen, s a távoli székhelyről való igazgatás nagy terhet jelentene a lakosságnak – maradjon Budapestnél.⁶⁵

Az érintett községek Budapesttel való egyesítését annak idején megalapozó érvek elsősorban a kiterjedt nagyvárosi településeggyüttesben betöltött funkciót, a városmaggal való szoros, mindennapi kapcsolat mértékét, az agglomerálódással összefüggő társadalmi, demográfiai átalakulást, és – kiemelt hangsúllyal – az egységes területrendezés, város-tervezés szempontjait vették figyelembe. Az 1948-ban készült ÁRT-javaslatban mindegyiküknek megvolt a maga helye – az ötvenes évek első

⁶⁰ HAJDÚ Zoltán: i. m. 47.

⁶¹ Ezt a Politikai Bizottság is határozatba foglalta 1956. augusztus 16-án. (MOL M-KS 276. f. 53/199. ó. e.)

⁶² BFL IV.1421.g. Szímely Károly iratai. Javaslat Budapest új igazgatási határaitra, 1956. július 26. (A Budapesti Pártbizottság 1956. évi jegyzőkönyvei nem maradtak fenn, egyéb iratai is csak rendkívül töredékesen. A kiküldött bizottság tevékenységét, vitáit részleteiben megvilágító iratokat ez ideig nem találtunk.)

⁶³ Uo. Előterjesztés a Területszervezési Kormánybizottsághoz. Budapest területének átszervezése. 1956. augusztus 23. (Augusztus 25-én a Politikai Bizottságnak is készült előterjesztés, de nem került a testület napirendjére.) Közli: GÁSPÁR Ferenc–SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest Múltjából*. V/B. Források Budapest történetéhez 1954–1958. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1988. 204–209.

⁶⁴ BFL IV.1421.g. Szímely Károly iratai. Észrevételek Budapest főváros területszervezési javaslatához, 1956. augusztus 25. MOL XIX-A-2-gg. 23. d. XVI/7. Apró Antal miniszterelnök-helyettes iratai.

⁶⁵ Uo. Budapest Főváros Tanácsa VB előterjesztése, 1956. szeptember 3.; Az utolsó pillanatig vitatott volt a XVI. kerület sorsa is, mivel „nincsen egy centrum, egy városias mag, amely ezt a négy települést városiasan összefogná. Ha tehát város nem lehet, akkor nagyon meggondolandó az elcsatolása.” (BFL XXIII.102.a. 182. k. 203. Fővárosi Tanács VB, 1956. augusztus 30.)

felének hasonló tervei legtöbbjükkel nem tudtak mit kezdeni. 1956-ban a döntés-előkészítők nem bocsátkoztak a korábbi érvrendszer bírálatába, felülvizsgálatába, hanem a volt községek elcsatolásának indokául főként aktuális állapotukat, megőrzött „falusias jellegüket”, infrastrukturális elmaradottságukat, rossz közlekedési viszonyaikat említették – vagyis azt a helyzetet, amely abból fakadt, hogy az 1950-es évek elejének várospolitikája szinte semmit sem váltott be az egyesítéshez kapcsolódó ígéretekből. Kimutatták például, hogy a XVI. kerület közel 26 000 munkavállalójából 20 300-an, a XVII. kerület 21 000 munkavállalójából 20 000-en a belső kerületekben dolgoznak, mégis azt tartották kiemelendőnek, hogy a kerületekben a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya 3,9%, illetve 6%, szemben az össz-budapesti 1,5%-os aránnyal, azaz „Budapest egészétől eltérő összetételű népességgel bírnak”. A lecsatolásra javasolt területek közművesítése, utakkal és járdákkal való minimális ellátása mintegy 648 millió forint beruházást igényelne.⁶⁶

A Fővárosi Tanács vezetése a községek leválasztására vonatkozó javaslatlal egyidejűleg határozottan megfogalmazta igényét, hogy beleszólása legyen a környék településpolitikájába, s felhatalmazást kért arra, hogy a Pest megyei Tanáccsal közösen két hónapon belül dolgozzák ki ennek hatásköri és szervezeti kérdéseit.⁶⁷ Belső feljegyzések szerint erre vonatkozóan a következő elképzeléseik voltak: a Fővárosi Tanács hatáskörébe kerüljön a Budapestet és környékét magában foglaló regionális terv elkészítése, valamint a környékrendezési terv elkészítése, melyeket a megyei tanács hozzájárulásával terjeszthetne fel jóváhagyásra; a szűkebb környék településrendezési terveinek jóváhagyásra való felterjesztéséhez és jelentősebb beruházások itteni telepítéséhez legyen szükséges a Fővárosi Tanács hozzájárulása; a közmű-, út-, és tömegközlekedési hálózat fejlesztésére vonatkozó döntésekben a Fővárosi Tanácsot egyetértési jog illesse meg.⁶⁸

A Fővárosi Tanács felhívta a felsőbb szervek figyelmét arra, hogy az érintett kerületek lakossága „az elcsatolással általában nem ért egyet.

A végrehajtás során e területeken komoly ellenállásra kell számítani, és erős politikai meggyőző munkára lesz szükség.”⁶⁹ A politikai erjedés új légkörében számos helyen ütöttek meg *öntudatos hangot*, mint például egy XVII. kerületi tanács tag Gerőhöz intézett személyes levelében, a XX. kongresszus szellemiségére hivatkozva: „Ezek a területek, a mi kerületünk is, Budapest akar maradni, még akkor is, ha porosak az utcák, még akkor is, ha nehéz a közlekedés, akkor is, ha minden méter vízért, minden villanygőzért késhegyig menő harcot is kell vívni. Ez a hang azt kívánja, csaknem követeli, hogy itt kint, az utcán, az autóbuszon, az egyszerű házakban beszéljék meg előbb ezt a kérdést. Gyűjtsék össze a sok véleményyt, és csak azután, nagyon nagy megfontolás után legyen intézkedés. Ez a hang azt szeretné, ha végre megszűnne az az állapot, hogy minden helytelen intézkedést súlyos önkritika követi, hanem előbb józan, alapos megfontolás, a dolgozók bevonása alapján születne határozat, és döntő legyen ebben a dolgozók érdeke, még akkor is, ha ez a főváros költségvetésében nehézséget is okoz, ha egy kicsit lassúbb is a fejlődés. [...] Mi látjuk és tudjuk, hogy mennyi egy-egy tapsban a lelkesedés és mennyi az udvariasság, és mondhatom, hogy most még udvariasságból sem tapsol senki, de ezzel szemben az emberekben nagyon nagy adag makacsság és kételkedés gyökeredzik meg.”⁷⁰ A II. kerület pesthidegkúti tanács tagjai a Fővárosi Tanácsnál tiltakoztak: „A lakosság jelentős része újabb letelepülő, aki a parcellázás, házhelyjuttatási akció során abban a tudatban telepedett ide, hogy fővárosi lakos lesz, vagy marad. Ezt a reményüket az akkor tett ígéretek és az akkori helyzet indokolták is.”⁷¹ Pestimre tanács tagjai nyomatókkal emelték ki településük munkásmozgalmi hagyományait: már 1919-ben „Marxfalvaként” is Budapesthez akart csatlakozni, s ennek bekövetkeztét úgy ábrázolták mint „a kommunista párt harcának eredményeként” elért történelmi igazságtételt. „A leválasztás minden eddigi politikánk, jelszavunk és tömegbázisunk megtagadását jelentené.”⁷² A peremközségekben nemcsak az addig is szerényen csordogáló fejlesztési források teljes elapadásától tartottak, de az a – PB-hatá-

⁶⁶ BFL IV.1421.g. Szimély Károly iratai. Budapest igazgatási területének módosítása, 1956. február.

Azt a tényt, hogy a peremközségek területének jelentős része beépítettség és laksűrűség szempontjából nem éri el gazdaságos közművesíthetőség alsó határát, már az egyesítés előtt is felmérték. (Sipos András: Budapest városfejlesztési programja 1930–1948. I. m. 202.)

⁶⁷ BFL IV.1421.g. Szimély Károly iratai. Előterjesztés a Területszervezési Kormánybizottsághoz. Budapest területének átszervezése. 1956. augusztus 23.

⁶⁸ Uo. Feljegyzés. Budapest környékére vonatkozó fővárosi tanácsi hatáskör, 1956. június 14. – Budapest szűkebb környékéhez a város új határai mentén fekvő 39 települést (a lecsatoltakkal együtt), a tágabb környékhez 74 agglomerációs települést kívántak sorolni.

⁶⁹ Uo. Előterjesztés a Politikai Bizottsághoz, 1956. augusztus 25.

⁷⁰ MOL XIX-A-2-f 73. d. 11–57. sz. Minisztertanács Titkársága. Tanácsszervek osztálya, általános és vezetői iratok. Palotás Béla tanács tag levele Gerő Ernőhöz, 1956. augusztus 14.

⁷¹ BFL IV.1421.g. Szimély Károly iratai. Pesthidegkúti tanács tagok beadványa, 1956. szeptember 30.

⁷² MOL XIX-A-2-f 73. d. 11–59. sz. Pestimre tanács tagjainak beadványa a Minisztertanácshoz, 1956. augusztus 9.; A Nagy-Budapest kötelékébe való tartozás helyi megéléséről lásd PÁNDY Tamás: Nagy-Budapest egy kistelepülés kisemberének szemével. Pestszentimre a Városban. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXX. k. I. m. 273–286.

rozatba foglalt – ígéret sem talált semmiféle hitelre, hogy legalább a már elért színvonalat megőrizik.

Miután az elcsatolási és kerület-összevonási javaslatokat szeptemberben a Minisztertanács is jóváhagyta, 1956. október 22-én szándékozták az Országgyűlésben megszavaztatni a közigazgatási területi beosztás reformját. Október 11-én a reformmunkálatok irányítója, Apró Antal levéllel fordult a Politikai Bizottság tagjaihoz, és az apparátusokban tapasztalható erőteljes ellenállás miatt maga javasolta, fontolják meg a dolgot, nem kellene-e levenni a kérdést a napirendről, mivel tovább destabilizálhatja a politikai helyzetet: „...ha nincs elég erőnk, hogy az Országgyűlésben a párttag képviselőket magunk mellé állítsuk ebben a kérdésben, inkább vegyük le a napirendről. Ha napirenden tartjuk, akkor egységesen védjük meg a KV határozatát, és biztosítjuk annak végrehajtását. Akadályozzuk meg azt, hogy a KV határozatának végrehajtását ellenezék vezető pártszervek a megyékben és a párttag képviselők. Ha ez így megy, minden nehezebb kérdés megoldásánál vita tárgyává lesz téve, hogy végrehajtsuk-e a KV határozatát, vagy sem.”⁷³ A vezetés ezt követően haladéktalanul ejtette az egész reformot.⁷⁴

*

Nagy-Budapest revíziójának tervét 1958-ban ismét felmelegítették, lényegében az 1956-oshoz hasonló formában, noha ez már nem kapcsolódott országos léptékű területrendezési elgondoláshoz.⁷⁵ Ekkor és később is abból a megítélésből indultak ki, hogy 1950-ben, politikai indítekből, olyan területeket is a fővároshoz csatoltak, amelyek arra „még nem értek meg”. Valójában, mint láttuk, Nagy-Budapest *területének* megállapítása az akkor rendelkezésre álló szakmai ismeretekkel és távlati városrendezési elképzelésekkel teljes összhangban történt.⁷⁶ A megújuló leválasztási kísérletek úgy értelmezhetők mint a fővárosi vezetés reakciói arra

⁷³ MOL M-KS 276. f. 53/308. ó. e.

⁷⁴ A Fővárosi Tanács VB Apró levelével egyidejűleg, október 11-én tárgyalt a reform továbbfejlesztéséről, a hatáskörök és feladatok átrendezéséről, a kerületek önállóságának bővítéséről. Ám a hozott határozatokat már a jegyzőkönyvbe sem foglalták, mivel a „Minisztertanács – a VB ülésével egyidejűleg – a területrendezés kérdését a napirendről levette, így tehát a VB határozatai már az elhatározás idején hatályukat veszítették.” (BFL XXIII.102.a. 184. k. 338. 1956. október 11.)

⁷⁵ Kocsis János Balázs: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985*. I. m. 116–117.; *Források Budapest Múltjából*. V/B. I. m. 388–391.

⁷⁶ Az más kérdés, hogy a belső kerületeket és becsatolt területeket uniformizáltan kezelő igazgatási konstrukció és az utasításos tervezésszerű intézményi környezete, amelyben mindez működni kényszerült, sem az egész főváros, sem a „peremkerületek” adottságainak és szükségleteinek nem felelt meg.

a helyzetre, amelyet az ipart favorizáló politika idézett elő, minimalizálva az egyéb szférák – így a településfejlesztés és a kommunális szolgáltatások – fejlesztését. A peremközségektől való megszabadulás révén próbálták csökkenteni a főváros ellátási felelősségét, miközben az ismét „városkörnyékké” átminősítendő övezet változatlanul a város munkaerő- és élelmiszer-ellátó bázisa maradt volna. A lecsatolás sikere az érintett községek periféria helyzetének megszilárdításával lett volna egyértelmű.⁷⁷

⁷⁷ Budapest és környéke kapcsolatrendszerének centrum–periféria-viszonyként való értelmezésére lásd Buskó Tibor László: *A centrum–periféria relációk Budapest és a Rákosvidék között (1872–1990), avagy egy integrációs folyamat tanulságai*. *Tér és Társadalom*, 15. (2001) 3–4. 125–179.